

УДК 159.922.7 (09) (477) «1920 – 1929»

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА КУЛЬТУРНО-НАУКОВІ УМОВИ РОЗВИТКУ ПЕДОЛОГІЇ В УКРАЇНІ (20-ТІ РОКИ ХХ СТ.)

Т.В.Янченко

Анотація. У статті висвітлені умови наукового розвитку педології в Україні у 20-ті роки ХХ ст.; доведено, що суспільні умови окресленого періоду були сприятливими для розвитку теорії та практики педології.

Ключові слова: педологія, радянська педологія, рефлексологія, дитина, розвиток, наука, культура.

Аннотация. В статье освещены условия научного развития педологии в Украине в 20-е годы ХХ века; доказано, что общественные условия этого периода были благоприятными для развития теории и практики педологии.

Ключевые слова: педология, советская педология, рефлексология, ребенок, развитие, наука, культура.

Summary. The article runs about the conditions of scientific pedology development in Ukraine in 20th years of the ХХ century; it is marked in the article that society conditions in the outlined period were the favorable for development of theory and practice of pedology.

Keywords: pedology, soviet pedology, reflexology, a child, development, a science, a culture.

Постановка проблеми. Реформування вітчизняної освітньо-виховної системи, відновлення її історичних зв'язків з європейським культурно-науковим простором неможливі без національного відродження сучасної освіти й об'єктивного вивчення багатогранної проблеми генези української педагогічної науки та шкільництва як складової загальноєвропейської культури. В історії вітчизняної педагогіки недослідженими залишаються питання розвитку теорії та практики педології – науки, що була поширеною в Україні у 20-ті – першій половині 30-х років ХХ ст. Для розуміння сутності педології важливою є не тільки характеристика її основних наукових положень, а й аналіз тих соціально-політичних і культурних умов, характерними для українського суспільства зазначеного періоду.

Аналіз досліджень. Ґрунтовні дослідження різних аспектів наукового розвитку педології кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. здійснені О.Сухомлинською. Окремі питання, пов'язані з теорією та практикою вітчизняної педології, розглянуті в наукових студіях Н.Дічек, Ю.Литвиної, О.Петренко, Л.Смолінчук.

Метою пропонованої статті є характеристика соціально-політичних і науково-культурних умов розвитку педології в Україні у 20-ті роки ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Педологія як наука про комплексне дослідження дітей та

використання результатів цих досліджень у навчально-виховному процесі виникла в кінці XIX ст. у США. Вона стала однією з течій у реформаторській педагогіці та психології, розвиток яких був зумовлений вимогами часу, значним прогресом економіки та соціальної сфери, певною демократизацією суспільного життя в Західній Європі та США. Педологія з самого початку базувалася на прогресивних ідеях природничих наук і принципах двофакторності (поєднання біологічних і соціальних чинників) розвитку дитини та педоцентризму. Щоправда, педоцентризм педології (а тим більше в подальшому радянської педології) був неklasичним, оскільки в педології дитина розглядалася не як найвища духовна цінність, а як частка природи, істота, усі психічні та фізіологічні функції й анатомічні особливості якої мають бути виявлені науково-дослідним шляхом.

20-ті – початок 30-х років стали періодом «тріумфальної ходи» педології в радянській Україні. З однієї з течій педагогіки, якою вона була в США та Західній Європі на початку XX ст., педологія перетворилася на провідну наукову галузь, на досягненнях якої базувалися педагогічна теорія та практика. Окрім того, радянська педологія набула нових рис, характеризувалася новими, порівняно із західною педологією, науковими положеннями: зв'язок з рефлексологією та психотехнікою; відмова від ідеї двофакторності розвитку дитини й визнання пріоритетності соціальних чинників цього процесу; перенесення центру наукових досліджень з дитини на колектив; посилення уваги до проблем «дефективного» дитинства; спрямованість на виконання основного завдання педагогіки – виховання «нової» людини.

Науковий розвиток педології у 20-ті роки XX ст. в Україні відбувався в надзвичайно специфічних соціально-економічних, політичних і культурних умовах, характеристика яких є важливим критерієм розуміння сутності педології як радянської науково-практичної галузі, тому розглянемо соціально-політичні та культурні умови розвитку педології в Україні у 20-ті роки XX ст.

Після поразки українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр. переважна частина українських земель опинилася під владою більшовицької Росії – РСФФР. Застосовуючи зброю, Росія відновила старе імперське панування не тільки в Україні, а й у Білорусі, Закавказзі, Середній Азії.

Соціально-економічне становище в Україні на той час було дуже складним. Воєнні дії, що точилися на її території впродовж восьми років, забрали мільйонів життів і призвели до руйни в економіці. Досить сказати, що в УСРР (така назва існувала до 1929 року, потім вона була змінена на УРСР) вироблялося лише 10% довоєнного обсягу промислової продукції. Подібна ситуація склалася й у сільському господарстві [6, с. 375].

Особливо згубною була продовольча політика більшовиків (політика «воєнного комунізму»), що базувалася на «продрозверстці» – примусовій грабіжницькій конфіскації зерна та іншого провіанту. Така політика вважалася Ленінін і його партією цілком нормальною, оскільки вони зневажливо трактували селян як дрібну буржуазію. Стосовно України ця антинародна політика була особливо жорстокою. Окрім того, радянська влада вдавалася й до інших злочинних заходів, спрямованих на власне збагачення, матеріальне забезпечення своїх великодержавницьких задумів, а також на приборкання непокірних: нещадно грабувала церкви, здійснювала репресії проти священників, представників «старої інтелігенції» та інших громадян, які не мали робітничого походження й становили потенційну небезпеку для більшовиків.

Такі події призвели до того, що в Україні знову почав набирати силу селянський рух, особливо на Черкащині (район Холодного Яру) та на півдні, де діяв Н. Махно. Ці повстання більшовикам удавалося придушити ціною жорстоких репресій [6, с. 375 – 378]. Зокрема, у відповідь на непокору російська більшовицька влада організувала перший штучний голодомор 1921 – 1923 рр. На думку українського історика С.Кульчицького, голод виявився фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців [5, с. 64].

Щоб уникнути нової хвилі повстань, Ленін заявив про необхідність змін у внутрішній політиці. Так почалася нова економічна політика (неп), ухвалена в 1921 р. Тепер селяни мали сплачувати продуктовий податок, менший від продрозверстки. Сплативши натуральний податок, селянин мав право вільно продавати решту продукції на ринку. Було дозволено мати малі підприємства, наймати робітників, вільно вести торгівлю [6, с. 378 – 379].

У радянській історіографії неп розглядався як період нагромадження сил, необхідних для наступного розгортання соціалістичного будівництва. Фактично ж для керівників партії, яка остаточно стала державною структурою, це був період пошуку виходу з кризи, викликаній результатами ленінського комуністичного штурму, оскільки держава стала залежною від багатомільйонного селянства, яке прагнуло будувати свої відносини з містом на засадах еквівалентності [5, с. 10].

Частковий перехід на рейки ринкової економіки дав значний ефект, сприяв піднесенню виробництва і рівня життя. Однак позитивних змін в економічному житті було недостатньо. Для

зміцнення позицій більшовиків необхідні були зміни у сферах політики та культури. У 1922 р. було проголошено утворення СРСР, що насправді не змінило імперського характеру держави. У 1923 р., насамперед з метою збереження цілісності СРСР та позицій більшовиків в Україні й інших союзних республіках, було проголошено політику коренізації (для України – українізації). Вона мала сприяти розвитку національної мови та культури, національних кадрів і гармонізації міжнаціональних відносин [6, с. 379 – 382]. Українізація перетворилася в політичній сфері в «націонал-комунізм», а в педагогічній – у створення національної школи в контексті прищеплення національних цінностей разом з класовими цінностями й комуністичною ідеологією [8, с. 58].

Більшовицькі вожді прагнули керувати процесом українізації так, щоб етнічне відродження не переросло в національне, щоб українці втішалися розвитком своєї мови й культури, не претендуючи на здобуття незалежної від центру національної державності [5, с. 83].

Українізація відбувалася паралельно з ліквідацією неписьменності, яка була однією з найважливіших проблем доби непу і яку комуністи розглядали як важливу складову культурного будівництва. У Росії в 1919 р. з'явився декрет, котрий вимагав, щоб усе неписьменне населення віком від 8 до 50 років навчалася грамоті. Аналогічну постанову в 1921 р. видав Раднарком УСРР. Планове завдання щодо повної ліквідації неписьменності виявилось нереальним. І все ж у школах лікнепу до 1927 р. навчилася грамоті понад 2 млн. осіб віком до 50 років. Частка письменних (порівняно з 1913 р.) зросла в містах з 42% до 70%, а в селах – з 15,5% до 50%. Проте в Україні ще залишалось близько 5 млн. неписьменних, здебільшого жінок [5, с. 208 – 209].

Комуністичний уряд значну увагу приділяв розвитку системи освіти, оскільки саме вона мала «бути не лише провідником принципів комунізму взагалі, а й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські та непролетарські верстви працюючих мас з метою виховання покоління, здатного остаточно здійснити комунізм» [5, с. 209]. Ідеологія пролетаріату проголошувалася найпередовішим і найвищим досягненням людської думки, єдино правильним фундаментом побудови суспільства соціальної справедливості. Нею мали керуватися всі інші верстви населення. Надійним засобом упровадження цієї ідеології до свідомості широких мас керівники більшовицької партії і держави цілком слушно вважали систему освіти, яку треба було докорінно переробити, поставити на службу своїм цілям. Саме на це спрямовувалася державна освітня політика [7, с. 154].

Розробляючи модель освітньої системи, керівники українського Наркомпросу враховували специфічну соціально-економічну та політичну ситуацію, що склалася в республіці. Тому на відміну від РРФСР, де основною ланкою освітньої системи була визнана єдина трудова школа, в Україні, починаючи з 1920 р., була створена складніша система освіти [7, с. 154].

У 1920 р. Наркомпрос України видав «Декларацію про соціальне виховання дітей». Автор документу О. Попов (1891 – 1958), який на той час очолював Науково-педагогічний відділ Головоцвуху, наголошував на необхідності створення в Україні мережі комплексних виховних установ, насамперед, – дитячих будинків, які б поєднували в собі дитячий садок, школу, клуб, майстерню, дитячий майданчик, колонію, бібліотеку. Така необхідність була зумовлена різними соціальними процесами, що відбувалися в суспільстві: розпад буржуазної сім'ї або її дисфункціональність і неспроможність виконувати завдання виховання молодого покоління в комуністичному дусі; наявність значної кількості безпритульних дітей. «Відкриті чи закриті дитячі будинки, де дитина живе зі своїми молодшими й старшими товаришами, зі своїми вихователями, де вона в дружній комуністичній спільці з подібними собі істотами росте, розвивається й навчається жити життям нової людини в новім людським суспільстві, – от така дитяча комуна – це й є той маяк, який світить провідною зіркою для всієї пролетарської виховательної системи». Дитячі будинки мали поєднати в собі заклади дошкільного виховання, школи та позашкільної установи, а також створити умови для постійного перебування в них дітей, перебрати на себе не тільки виховні функції сім'ї, а й функції «охорони дитинства». «Охорона дитинства – це перший і найзагальніший наш заклик. І ясно, що охорона ця мусить бути одночасно і разом – і освітою, і вихованням, і годуванням, і одяганням» [1, с. 237 – 240].

Зазначимо, що в змісті «Декларації...» зверталася увага й на роль педології у побудові нової освітньо-виховної системи та у вихованні молодого покоління на засадах більшовицької ідеології. «Педологія ж рішуче виставляла й гасло єдності всієї виховательної роботи з дитиною, розуміючи під цим і єдність виховання від народження дитини до її юнацтва, і єдність виховання в кожний окремий момент життя дитини, підкреслюючи, що кожний дитячий крок є кроком виховання... До таких висновків прийшла педологія і педагогіка ще в капіталістичну епоху, народжуючи ті молоді паростки нового життя, які можуть вільно розвиватися тільки в умовинах комунізму» [1, с. 237]. Окрім того, у цьому документі вживався термін «спеціальна педологія», що спрямовувала свої виховні та освітні зусилля на «хворих, дефективних дітей і малолітніх правопорушників», які потребували спеціального

виховного підходу [1, с. 239].

Насамкінець «Декларація...» так окреслювала основне завдання освітньої системи України – «виховання нової людини, людини-комуніста» [1, с. 240]. На реалізацію цього завдання спрямовувалися зусилля педагогічної науки і практики.

У другій половині 20-х років спостерігався поступовий відхід керівників Наркомосу від курсу винятково на дитячий будинок, певна переорієнтація їх на школу, проте у «соцвихівському» розумінні, тобто як заклад, який не лише навчав дитину, але й виховував її, брав на себе обов'язки щодо організації побуту й дозвілля вихованців [7, с. 169]. З 1924 р. було взято курс на підготовку до запровадження обов'язкового чотирирічного навчання дітей віком 8 – 10 років. З цією метою за короткий час найбільш поширені дворічні й трирічні школи були реорганізовані в чотирирічні. У 1924/25 навчальному році близько 46% дітей шкільного віку не були охоплені школою, а у 1928/29 навчальному році – 29% [5, с. 210]. Запровадження загального початкового навчання відбулося на початку 30-х років, але й у період непу значно підвищився освітній рівень дітей і дорослих.

Упродовж 20-х років середня освіта України характеризувалася такими особливостями: створення власної, оригінальної системи освіти, в основі якої лежали професіоналізація та соціальний захист дитинства; розбудова національного змісту навчання й виховання, комплексне навчання [8, с. 59].

По закінченню закладів соцвиху діти мали переходити до набуття певного фаху. Для цього передбачалося створення різноманітних професійних шкіл – від курсів до вузів [7, с. 157].

У вищих навчальних закладах велася робота, спрямована на організацію суворого контролю над професорсько-викладацьким складом і зміну соціального складу студентського контингенту. При вступі до вищих навчальних закладів для вихідців з робітничого класу було відкрито «зелену вулицю»: від них не вимагалася свідомість про закінчення середньої школи, вони не складали вступних іспитів. Щоб забезпечити їх необхідними знаннями, при вищих навчальних закладах створювалися робітничі факультети.

С.Культчицький, характеризуючи особливості розвитку вітчизняної культури 20-х років ХХ ст. – культурну революцію, зазначає, що «у міру того, як минав час, у діях режиму все чіткіше проявлявся такий компонент – виховання підростаючого покоління в комуністичному дусі... Метою проголошеної культурної революції було формування в суспільній свідомості певних стереотипів, які зробили б поведінку населення прогнозованою» [5, с. 207 – 208]. Така мета, зокрема, пояснює інтерес влади до педагогіки, педології та рефлексології, що мали практичне спрямування й могли обґрунтовано впливати на формування поведінки людини.

Як наголошує О.Сухомлинська, майбутній розвиток педагогічної науки у 20-ті роки був зовсім не визначений. Єдине, в чому педагоги були однакові, – це різке відмежування від діяльності офіційної дореволюційної школи, що будувалася на засадах гербартианства (класичні гімназії) та позитивізму (реальні училища). З цієї причини зовсім не бралися до уваги педагогічні надбання минулого [7, с. 121].

На ситуацію в педагогічній науці України суттєво впливав той факт, що її короточасна державна незалежність (1917 – 1920рр.) започаткувала нову національну систему освіти, що базувалася на демократичних засадах. Подальшому розвитку педагогічної науки й практики сприяла політика українізації, запроваджена радянською владою [7, с. 121-122]. Окрім того, визначальним чинником «педагогічного буму» 20-х років була не більшовицька революція, а поступальний розвиток вітчизняної педагогічної культури [4, с. 26]. Українські педагоги, використовуючи здобутки західноєвропейської, північноамериканської та російської шкіл психології та педології, створювали свої, національні, притаманні лише українській педагогічній думці концепції, підходи, методи та засоби освіти та виховання дітей. За переконливим твердженням О. Сухомлинської, «педагогічна думка 20-х років – це розмаїття, напрямів, течій, шкіл, і серед них: експериментальна педагогіка, куди увійшли такі складники, як рефлексологія та педологія (О.Залужний, І.Соколянський, В.Протопопов); концепція естетизації особистості (Я.Мамонтов); індивідуалістична педагогіка (О.Музиченко); прагматична педагогіка (Б.Манжос); вільне трудове виховання в контексті педології (Я.Чепіга); національне виховання (В.Дурдуківський) [8, с. 59].

На засадах педоцентризму здійснювався широкий спектр наукових пошуків, що об'єднувалися під узагальненою парадигмою педологічної науки. Весь комплекс цих пошуків будувався на принципах природовідповідності в поєднанні з українізацією та створенням національної системи освіти. Специфічною рисою розвитку педагогічної науки є те, що «вершину ієрархії канонів починає посідати блок ідей марксизму як соціально-політичного вчення, але він ще не закритий собою всі інші компоненти й розцінювався інтелектуалами як штучний щодо існуючої національної парадигми» [8, с. 59].

Одним із чинників, що сприяв розвитку педології у 20-ті роки ХХ ст. та її «потужному просуванню» у радянському суспільстві, був її матеріалізм, оскільки за умов панування комуністичної ідеології єдино правильним визнавався матеріалістичний підхід до пізнання як природничих, так і

суспільних процесів і явищ. Один з провідних радянських педологів А.Залкінд (1888 – 1936), який народився у Харкові, а пізніше працював у Москві, у доповіді на Першому Всеросійському педологічному з'їзді (1928) наголошував, що «саме в СРСР, де в соціалістичному середовищі починає створюватися нова, соціалістична людина, – педологія вперше консолідується як матеріалістично-діалектична, марксистська наукова дисципліна, що вбирає в себе й синтезує найцінніший науковий матеріал про взаємостосунки людської особистості, яка росте, з довколишнім середовищем» [3, с. 5].

З огляду на матеріалізм, предметом педології були ті наукові проблеми, що могли бути об'єктивно вивчені та доведені, віднесені до матеріального світу: особливості психічного розвитку дитини, її анатомія, фізіологія, поведінка. Як зазначав М. Тарасевич, керівник Одеського педологічного інституту, «ентузіаст розвитку педології, прихильник біогенетичного напрямку» [2, с. 83], «основні погляди педології співпадають із загальним напрямом сучасної наукової думки, яка на основі строго моністичного світогляду в світлі загального вчення про еволюцію природи повністю знищує прірву, що існує між біологічними та гуманітарними науками, і вимагає докорінної перебудови усіх положень філософії, психології, соціології та педагогіки на новому базисі фізико-біологічних методів дослідження» [9, с. 5].

Отже, визначальне місце у вітчизняній системі педагогічних наук у 20-ті роки займала педологія, що була побудована на засадах матеріалізму й у перші роки радянської влади функціонувала на принципах педоцентризму та вільного виховання. Підбиваючи підсумки характеристики умов, у яких відбувалася її «тріумфальна хода» в Україні, зазначимо, що:

1) на початку 20-х років у політиці радянського уряду відбулися зміни – репресивна політика «воєнного комунізму» поступилася новій економічній політиці (непу), що сприяло розкріпаченню не тільки вітчизняної економіки, а й суспільного життя та культурного розвитку країни;

2) в окреслений період більшовики запровадили політику українізації, що позитивно вплинуло на розвиток національної культури, зокрема освіти та науки;

3) у контексті українізації відбувалося становлення самобутньої національної системи освіти, котра вирізнялася багатством змісту та пошуком нових форм і методів навчання та виховання дітей;

4) радянська влада допускала плюралізм наукових та освітніх концепцій, існування різних течій національної педагогічної науки;

5) спостерігалася заперечення досягнень «дореволюційної» офіційної педагогіки, її майже тотальна критика, натомість визнання тих течій педагогічної науки, які базувалися на засадах природничих наук і не набули офіційного статусу в Російській імперії, зокрема це стосувалося рефлексології та педології;

6) більшовики прагнули мобілізувати педагогіку на виконання завдання виховання «нової людини», будівника комунізму, здатного захищати його ідеали, що відкривало шлях для розвитку дитинознавчих наук і передусім педології;

7) майбутній розвиток педагогічної науки залишався певний час невизначеним, зокрема, багатовекторною була орієнтація вітчизняної педагогіки та педології, як на російську (радянську) освітньо-виховну науку й практику, так і на західну, оскільки в окреслений період допускалися наукові зв'язки із зарубіжжям.

Література

1. Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.): Хрестоматія / [упоряд. Л.Д. Березівська]. – К.: Науковий світ, 2003. – С. 237-240.
2. Дічек Н. П. Внесок Одеського лікарсько-педагогічного кабінету в реалізацію диференційованого підходу до організації дитинства у 20-ті роки XX ст. / Н. П. Дічек // Історико-педагогічний альманах. – 2012. – № 2. – С. 80 – 93.
3. Залкінд А. Б. Педологія в СРСР / А. Б. Залкінд // Основные проблемы педологии в СССР (По тезисам Первого Всероссийского педологического съезда) / [под ред. А. Б. Залкина]. – М.: Издание организационного бюро съезда, 1928. – С. 5 – 11.
4. Кузьміна С. Рятування у катастрофі: педагогічна діяльність київських філософів-академістів у 1920-х роках / С. Кузьміна // Історико-педагогічний альманах. – 2012. – № 2. – С. 22 – 26.
5. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. Кульчицький. – К.: Темпора, 2013. – Т.2. – 628 с.
6. Мицик Ю. А. Історія України: [навчальний посібник] / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005 – 569 с.
7. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933 / [за ред. О.В. Сухомлинської]. – К.: «Заповіт», 1996. – 302 с.
8. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру / О.В. Сухомлинська // Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. – К.: А.П.Н., 2003. – С. 47-66.
9. Тарасевич Н. Педология и ее значение в современном педагогическом строительстве / Н. Тарасевич // Путь просвещения. – 1923. – № 4. – С. 1 – 22.